

شماره ۲۵۹ - رجب ۱۴۰۶
 ماه: مجله‌ الوعی الاسلامی کویت

ترجم: علی چراغی

بسیار است، بلکه برای سنت حقایق، باید به معرهای اکتفا می برداخت. و هنگامی که به این امر مبادرت ورزیدند و شهرها، سرزمینهای انسانی، کوهها و درهها را دیدند، دانستند که هر منطقه از ویژگیهای خاص برخوردار است و نباتات و محصولات زراعی مخصوص در آنها به عمل می آید. همجنس دریافته اند که در حالیکه در برخی مناطق محصولات کشاورزی به صورت دیم و به امید باران کاشته می شود، مناطق دیگر با برخورداری از آب فراوان رودخانهها به کشاورزی می پردازند. در خصوص مناطق حساس و زمان بارندگیهای فصلی این مناطق تحقیقاتی به عمل آورده و بررسیهایی درباره ناهمبندی آب و هوا از جهت درجه حرارت و میزان بارندگی بر روی زندگی انسان و نبات انجام دادند.

فرآن، کتاب آسمانی مسلمانان در تمام مبادی تشریحی، فکری علمی نیست به سایر کتابها و مکتبهای فکری بیشتر و بسکام است. خداوند در این کتاب مقدس ما را از سرگذشت ستمشاهان آه می سازد و شوق می کند که در بخشهای علمی شرکت کرده و در چگونگی خلق جهان آفرینش و عظمت و زیبایی آن بیدانیم، بواسطه به عظمت خالق آنها بی سریم. مسلمانان نیز به امید عمل به بخشش الهی و اجر اخروی به گونه‌ای بی سابقه به علوم مختلف روی آوردند و از این طریق علمی چون تفسیر، حدیث و سیره، نبوی پایه گذاری شد.

آنها کوه زمین را بر حسب تعداد جمعیت و موقعیت جغرافیایی بست به استواء، به سمتهای مختلفی تقسیم کردند، و درباره علت تراکم جمعیت در برخی مناطق و کمی جمعیت در مناطق دیگر مطالعات فراوانی انجام دادند. این دانشمندان متوجه شدند که وظیفه کوهها، حفظ موازنه پوسته زمین است و خاک انواع گوناگونی دارد، برخی مساعد برای رشد نباتات و برخی دیگر نسی و غیرقابل زراعت است. همچنین موفق شدند که علت و زمان وزش بادهای موسمی را کشف کنند. لذا مسافرتهای دریایی خود را در بهترین زمانها انتخاب می کردند تا با استفاده از وزش این بادهای جهت وزیدن آنها حداکثر استفاده را برسد و در ضمن از خطر بارانهای سیل آسای موسمی و طوفانهای شدید در امان باشند.

سبباری از مسلمانان دانشمند، از همان آغاز دریافته اند که بهترین راه کسب معرفت، مباحثه علمی و مشاهده و تجربه است. همین دلیل بسیاری از آنان به درجه نبوغ رسیده و در علوم عقلی و نقلی صاحب نام گشتند. در فیزیک و شیمی نظریه‌های ابتکاری و جدید بسیاری به عالم بشریت عرضه داشتند. در جغرافی نیز چنان گوی سفت از دیگران روده‌اند که دانشمندان معاصر اروپا، بارها به فضل و دانش و پیشگامی آنان اعتراف کرده‌اند. جغرافی، از جمله دانشهایی است که علمای مسلمان از صدر اسلام به آن توجهی خاص داشته و به پیشرفت‌های نایابی رسیده‌اند. آنها دریافته اند که اعتماد بر علوم یونانی در رشته جغرافی کافی

اینک اجمالا" به معرفی چند چهره، درختان از دانشمندان علم جغرافیا در جهان اسلام می‌پردازم.

۱- مسعودی

ابوالحسن علی بن حسنی مسعودی، مورخ نامی قرن چهارم هجری (متوفی به سال ۳۴۶ ه.ق) و از پیشگامان علم جغرافی و از نخستین کسانی است که برای تحقیق در این دانش به مسافرت پرداخت، سفر او از بندر بصره آغاز گردید و از راه خلیج فارس به سادرهند و جزیره سراندیب^۱ رسید. وی مناهدات این سفر را در کتابی به نام "مروج الذهب و معادن الجواهر" به رشته تحریر درآورده است.

بوسنده در این کتاب به ذکر حرثیات مسائلی از قبیل شهرهای مهم و موقعیت جغرافیایی آنها، عادات و سن مردم، محصولات کشاورزی، کوهها و درهها، رودها و سرچشمه آنها و دریاها و طول رودخانهها پرداخته است.

درباره کره، زمین و مساحت آن و نسبت اندازه آن به خورشید و ماه بررسیهایی انجام داده و به این نتیجه رسیده است که خورشید $\frac{1}{8}$ مرتبه بزرگتر از زمین و ۱۶۴۴ مرتبه از ماه بزرگتر است. درخصوص قطر سیارات مشتری، زحل، عطارد و دیگر سارهها بر مطالبی نوشته است.

درباره رودخانهها نیز به تفصیل سخن رانده است. مثلاً "در مورد رود نیل حسنی می‌نویسد: "سرچشمه رود نیل، کوه قمر است با ۱۲ چشمه که سن او وارد شدن به دو دریاچه، به طرف سورمین سودان جریان یافته تا اینکه به آوان در مصر می‌رسد، سپس مسیر خود را به طرف شمال ادامه داده از سبهای سنس، دمناطو رشد می‌گذرد تا اینکه به دریای روم می‌ریزد.

از ویژگیهای رودهای دجله و فرات و سرچشمه آنها و سر شهرها و حلقه‌هایی که این دو رودخانه از آنها می‌گذرند و مسائلی که در مسیر آنها زندگی می‌کند یاد می‌کند تا اینکه به سطل العرب در حاشیه شهر بصره، مهمترین سدر تجاری اسلامی آن زمان، می‌رسد که به طور متوسط از آن سخن گفته است.

از دریاهایی که بیشتر به آنها توجه کرده، می‌توان دریای عرب و هندوچین را نام برد. در مورد کثرت و خطرات امواج و مناطق آنها در این دریاهای حسنی می‌نویسد: "خطر عمده این امواج در اواخر تابش و هنگامی است که خورشید در برج قوس است. سپس به مرور که خورشید به برج سنبله وارد می‌شود، امواج آرام می‌گیرند. پایان خطر این امواج، انتهای فصل بهار است یعنی هنگامی است که خورشید در برج جوزا وارد می‌شود...".
در مورد طول خلیج فارس می‌نویسد: "طول این خلیج که از-

سیراف آغاز می‌گردد، تا عمان ۱۶۵ فرسنگ و از سیراف تا بصره ۱۴۵ فرسنگ است...".

وی زمان مناسب برای غواصی به جهت صید مروارید را نیز بدست آورده و آن را از فروردین تا شهریور ماه نوشته و غواصی در غیر این مدت را بی‌فایده می‌داند. در مورد لباس غواص و شیوه‌های غواصی و ابزارهای مورد نیاز برای این کار از قبیل اینکه چه چیزی را در بینی و گوش قرار می‌دهند و کف پا را برای محافظت از برخورد با سنگهای تیز و ماهیهای خاردار را چه ماده‌ای آغشته می‌کند، به طور گسترده سخن رانده است.

در رابطه با سفرهای دریایی و خطرات و اوقات بروز این اخطار نیز سخن گفته، در ضمن به سفرهای تری که بوسیله کاروانهای تجاری از عراق تا چین امتداد داشته، سر برداشته و مشاهدات خود را درباره جوامع، عادات، سن و شگفتیهای کشورهای چین و تبت و هند، ثبت کرده و نظر خود را در خصوص علت ساختمان برج (فاتوس دریائی) اسکندریه و اهمیت آن در ارتداد کشتیها، مخصوصاً "به هنگام شب و شیوه بنای آن به صورت بسیار دقیق بیان داشته است. سفرهای اکتشافی و تحقیقی مسعودی بیش از ۲۵ سال به طول انجامد که در این مدت به طور مداوم میان ترکیه، هند، چین، ماداگاسکار و زیگبار در حال سفر بوده تا اینکه به سال ۹۵۸ م. به مصر بازگشته و در همانجا درگذشت.

کتاب مسعودی به لحاظ برخورداری از محتوایی غنی و با ارزش در علوم تاریخ و جغرافی، یکی از مراجع مهم در این زمینه است. و بهمن دلیل به رایجیهای مختلف ترجمه گردیده و در دانشگاههایی که در قرن سیزدهم میلادی در ایتالیا و فرانسه تأسیس گردیده تا چند قرن متوالی تدریس می‌شده است.

۲- مقدسی

از دیگر مؤلفان بزرگ مسلمان در علم جغرافی می‌توان علی بن حسین مقدسی صاحب کتاب "السناسیم فی معرفة الاقالیم" و ابن خردادبه (متوفی به سال ۹۲۴ م.) مؤلف کتاب "المسالك والممالک" را نام برد. ابن خردادبه در کتاب خود به شرح و توصیف راهها و استراحتگاههایی پرداخته که مورد استفاده حجاج و نهار مسلمان در خشکی و دریا، در داخل ممالک جهان اسلام و خارج آن بوده، ولی اهمیت کار مقدسی به لحاظ دقیقی که به کار برده، بسیار بیشتر است. وی ضمن قند مسافت راهها و شرح طرق مواصلاتی، از ذکر وضعیت آب و هوا، محصولات کشاورزی، وضع تجارت اقالیم، زبان، عادات و سن و اماکن مقدس عاقل نموده است. برای درک اهمیت کتاب مقدسی، به نسیمی از مقدمه کتاب اشاره می‌شود که گفته است: "اساس این کتاب را بر فوایدی محکم و استوار بنا نهاده‌ام، و برای تبت حقائق، سعی کرده‌ام که از

راهنمایی دانشمندان بهره گیرم و فقط آنچه را که دیده‌ام و فهمیده‌ام ثبت می‌کنم

۳- ابن حوقل

از دیگر مشاهیر جغرافی دان در میان مسلمانان، ابن حوقل (۹۶۲ م .) است که به طور مشروط به بیان اقسام زمینی چه مسکونی و غیر مسکونی و دیگر مسائل مربوط به آن پرداخته و علی الخصوص به تمدنهای موجود بر روی زمین از جمله ممالک اسلامی، مراکش، اندلس، روم، چین، ترکستان، هند و تحت توجه بیشتری نموده است. از ویژگیهای این جغرافی دان مسلمان، توجه و علاقه شدید او به تهیه نقشه‌های جغرافیایی است که در کانس موسوم به (صورة الارض) کاملاً مشهود است.

۴- یاقوت حموی

کتاب «معجم البلدان» یاقوت حموی سیر یکی از مراجع مهم علم جغرافی است. این کتاب در یک مقدمه و پنج باب تنظیم یافته و مؤلف در موضوعاتی از قبیل شکل زمین و اینکه زمین کروی است در وسط آسمان، همچنین ذکر اماکن و شهرها و مساجد و قلعه‌ها هر یک به طور جداگانه بسیار دقیق و مفصل سخن گفته و آنها را بر حسب حروف اجدد تنظیم نموده است. توجه مؤلف در این کتاب به شهرهای بزرگ و مشهور، بیش از شهرهای کوچک است.

۵- شریف ادریسی

نامدارترین جغرافی‌دان مسلمانی که جامع علوم نظری و تطبیعی در این رشته می‌باشد، شریف ادریسی است. وی به سال ۱۱۶۰ م. در «سته» از شهرهای مراکش متولد و به فراگیری علوم در قرطبه پرداخت. سپس به صقلیه مسافرت کرده و از طرف پادشاه آن سرزمین مورد تکریم و تعظیم قرار گرفت. اهمیت کتاب وی «برهه المساق» به خاطر دقت و کثرت نقشه‌هایی است که از شهرهای مهم کشیده است. وی زمین را به هفت اقلیم تقسیم نمود بطوریکه اقلیم اول در ۲۲ درجه شمال استوا و به فاصله هر ۵ درجه به طرف شمال، یک اقلیم دیگر و اقلیم هفتم را بین ۶۳-۵۴ درجه قرار داده است. وی علت کمی جمعیت اقلیم هفتم را سرمای شدید ذکر می‌کند. همچنین کره زمین را با خطوط طولی تقسیم‌بندی و هر اقلیم را از غرب به شرق به ۱۰ قسمت مساوی تقسیم کرده است.

۶- رشید جغرافیا

نقشه‌هایی که این دانشمند ترسیم نموده مغدزی از دقت برخوردار بوده که سایر نقشه‌های موجود در آن زمان بر آن تطبیق با نقشه‌های حدیث ولی، اصلاح گردیده‌اند. بدین طریق زحمات این دانشمند نامدار، راه را برای عملیات اکتشافی که دو قرن پس از وی آغاز گردیده باز نموده است.

برای ادریسی این افتخار بس که برای اولین بار توانست کره زمین را با هفت اقلیمش از قعر سازد و در آن تمام شهرها، رودها، دریاها، خلیجها، راهها و فاصله شهرها را به وضوح معین کند. سفرها و مشاهدهات او بسیاری از ساختمانهای شمال غرب اروپا و آفریقا را روشن کرد. تحقیقات و بررسیهایش در مورد سرچشمه رود نیل، راه را برای کشف ساختمانهای این منطقه که توسط اسناتلی، دانشمند انگلیسی احیام بدیروفت، هموار نمود. در این مورد می‌نویسد: «آب نیل از دو نقطه کوه فمرواقع در ۱۶ درجه -

بالای خط استوا، از ۱۰۵ چشمه تا» می‌گردد. هر پنج چشمه که پنج رودخانه را تشکیل می‌دهند به دریاچه‌ای وارد می‌شوند. از هر دریاچه سه رودخانه جریان پیدا می‌کند و همگی سه دریاچه بزرگتری می‌ریزد که اسناتلی بعدها نام ملکه انگلستان را بر آن نهاده و دریاچه «ویکتوریا» نامیده است.

کتاب ادریسی به رسامیهای مختلف از جمله اسناتلی (به سال ۱۷۹۳ م.) و آلمانی (۱۸۸۵ م.) و فرانسوی ترجمه گردیده است. و تا فرها به عنوان اسناد جغرافیای اروپا شاخه شده بود.

۶- قزوینی (۶۸۲ ه.ق)

زکریا، عمادالدین ابویحیی قزوینی

دانشمندی است جغرافی دان و ستاره شناس و مؤلف دو کتاب به نامهای «عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات» و «آثار البلاد و اخبار العباد» که در آن به توصیف شهرهایی چون مکه، مدینه و بیت المقدس پرداخته و از معادن و فواصل این شهرها بحث کرده است. قزوینی در مورد کتاب «عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات» می‌نویسد: «این کتاب حاصل مشاهدات و شنیده‌های من از شگفتیهای آفرینش و حکمت پروردگار در روی زمین است. زیرا زمین جرمی سیمت و منتهای اجزاء می‌باشد که به سبب تابش خورشید و نزول باران و وزش بادهای، آثار عجیبی در آن ظاهر گردیده و هیچ منطقه‌ای از آن نادیگر مناطق وحه تشابهی ندارد، بلکه هر بقعه و ویژگیهای خاص خود را دارا است.» این فرضیه که در علت و چگونگی پیدایش کره زمین ایراز شده، هنوز هم تا به امروز مورد قبول دانشمندان جغرافی دان است. قزوینی، بحث عجایب خلقت را از توصیف زمین آغاز کرده

و آن را به هفت اقلیم تقسیم نموده و جزئیات هر اقلیم را از کوه و دشت گرفته تا دره‌ها و رودخانه‌ها به تفصیل شرح داده است.

در خصوص تقسیم بندیهای مهم کره زمین چنین می‌نویسد: « زمین را خط استوا به دو قسمت مساوی شمالی و جنوبی تقسیم می‌کند. مربع شمالی زمین مسکونی است، که ربع مسکون نامیده شده و متشکل از دریایا، جزایر، رودخانه‌ها، کوهها، صحراها، شهرها و روستاها می‌باشد. اقلیمها به لحاظ طول و عرض با هم متفاوتند. طولانی‌ترین و پهن‌ترین اقلیم، اقلیم اول است که از مشرق به مغرب ۳۵۰۰ فرسنگ طول دارد و عرض آن از جنوب به شمال ۱۵۰ فرسنگ است. کوچکترین اقلیم، اقلیم هفتم است که از مشرق به مغرب ۱۵۰۰ فرسنگ طول و از جنوب به شمال ۵۰ فرسنگ عرض دارد. »

این تقسیمات و تحقیقات دقیق که توسط ابن دانشمند سلمان انجام گرفته، پنج قرن بعد، اساس کار جغرافی‌دانان و کاشفین اروپایی گردیده و صدها سال دو کتاب ارزنده‌اش موضوع تدریس و تحقیق دانشگاه‌های اروپا بوده است.

سفرهای اکتشافی

همیشه مسافرت برای انسان موجب کشف ناشناخته‌ها بوده و مسافر می‌توانسته حقایق را با جسم خود ببیند. جغرافی‌دانان مسلمان برای حقیقت را از نظر دور نداشته‌اند، و برای بدست آوردن معلومات درست، دریافته بودند که باید تن به مسافرت‌های دور و دراز و طاقت فرسا دهند.

از جغرافی‌دانان مسلمان و پیشگام در این رسمه می‌توان این - جیبر اندلسی (۱۲۱۷ م.) و ابن بطوطه، مغربی (۱۳۲۷ م.) را نام برد.

ابن بطوطه ۲۸ سال از عمر خود را برای کشف ناشناخته‌ها در سفر گذراند و در این مدت نزدیک به ۷۵ هزار فرسنگ راه پیفود و از کوهها و دره‌ها، رودها، دریاها، شهرها و روستاها گذشت و با مردم گوناگون درآمیخت تا از عادات و رسوم و فرهنگ آنان آگاه شود.

در سفرهای بزرگی از صحرای بزرگ افریقا گذشت و از فلب افریقا بازدید کرد. در سفرهای دریایی سیر تمام رنجهای اینگونه سفرها را تحمل نموده و با ناهای سخت و طوفانهای شدید افسانوس هند آشنا گردید. درباره سختی این سفرها سخن معروفی دارد که می‌گوید: « این ایطیل است که در مواقع سختیها و در هنگامی که کشتیها چون برکاهی در اخصار صوحبهای هولناک قرار می‌گیرند، باعث می‌گردد که انسان بار هم آمد به حیات داشته باشد. »
ابن بطوطه وقت فراغت خود را با خواندن کتاب و نوشتن

یادداشت‌هایی از خاطرات ملوانان و گوش دادن به داستانهای آنان می‌گذراند. وی عادات و رسوم ملل مختلف را به شیوه بسیار جالب و خواندنی به رشته تحریر درآورده است.

از جمله مالکی که ابن بطوطه موفق به دیدار آن گردیده می‌توان روسیه، قفقاز، ترکستان، سرزمین اسکیموها، چین و مالایا و سوماترا در آسیا را نام برد.

وی به بسیاری از زبانها و لهجه‌ها صحبت می‌کرد و در کنایش به نام « تحفه النظاری غرائب الامصار »، اطلاعات تاریخی و جغرافیایی و اجتماعی بسیاری از خود بجا گذاشته است.

اینها نمونه بسیار کوچکی از دانشمندان جغرافی دان جهان اسلام بودند که مختصراً معرفی گردیدند. و بدین طریق روشن می‌شود که آنها با تالیفات خود در این علم و با رسم نقشه‌های بسیار دقیق در این رشته صاحب فضل و مفتدای دانشمندان بعد از خود هستند.

دانشمندان اروپایی نیز خود اعتراف دارند که دنباله رو تحقیقات و مطالعات جغرافی دانان مسلمانند.

آنها با دقت و رغوفی که در کار خود داشتند، بسیاری از اشتباهات دانشمندان یونانی را اصلاح کردند و بدین طریق جراحی بودند فرا راه نسلهای بعد از خود. تالیفات آنها سالیهای سال به عنوان مراجعی بسیار معتبر در بهترین دانشگاه‌های جهان تدریس می‌گردید. در پایان می‌توان گفت که دانشمندان اسلام دین خود را نسبت به علم جغرافی جدید ادا کرده‌اند.

یادداشت

۱ - سیلان

